

Piotr Horbatowski

**Polskie życie teatralne
w Kijowie
w latach 1905-1918**

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

RECENZENT

Prof. dr hab. Jan Michalik

PROJEKT OKŁADKI

Jadwiga Burek

Na okładce budynek klubu „Ogniwo” przy ulicy Kreszczatik 1. Początek XX wieku. Zbiory własne autora

Książka dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Centrum Języka i Kultury Polskiej w Świecie

© Copyright by Piotr Horbatowski & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2009

All rights reserved

Książka, ani żaden jej fragment, nie może być przedrukowywana bez pisemnej zgody Wydawcy. W sprawie zezwoleń na przedruk należy zwracać się do Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.

ISBN 978-83-233-2637-3, e-ISBN (wersja elektroniczna) 978-83-233-8639-1

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Dystrybucja: ul. Wrocławska 53, 30-011 Kraków
tel. (012) 631-01-97, tel./fax (012) 631-01-98
tel. kom. 0506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl
Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Formowanie się i działalność stałego, zawodowego teatru polskiego w Kijowie w latach 1905–1914	17
1. Wprowadzenie	17
2. Próby założenia stałej sceny polskiej w Kijowie przez Władysława Kindlera	19
Sekcja Dramatyczna przy Polskim Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”	19
Stały Teatr Polski	31
3. Teatr Polski pod patronatem Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki	40
Od kółka amatorskiego po teatr zawodowy – zmiany organizacyjne i dyskusje programowe wokół stałego polskiego teatru w Kijowie	40
Sale teatralne	50
Wykonawcy i program artystyczny	60
Cenzura i restrykcje policyjne	95
Publiczność	101
4. Podsumowanie	104
Rozdział II. Teatry stałe w czasie I wojny światowej	107
1. Wprowadzenie	107
2. Teatr Polski pod dyrekcją Franciszka Rychłowskiego	109
Zmiany organizacyjne, sytuacja ekonomiczna i wewnętrzna teatru	109
Nowe czasy, nowe wyzwania	121
Sala teatralna	124
Program artystyczny	125
Cenzura	160
Publiczność	161
3. Teatr „Studia” Stanisławy Wysockiej	162
Przemiany organizacyjne	162
Sale teatralne	167
Podstawowe cele powstania i program „Studia”	177
Zespół i jego widownia	180
Repertuar	182

4. Teatry dramatyczne w klubie „Ogniwo”: Nowy Teatr Polski – J. Flacha i J. Osterwy, Teatr Polski – K. Dunin-Markiewicza i S. Wysockiej	193
Przemiany organizacyjne, programowe i kadrowe	193
Program i repertuar	195
5. Teatry rewiowo-muzyczne	197
Warszawski Teatr Miniatur	198
Kijowski Teatr Polski, Polska Farsa i Operetka, Teatr Nowości	200
Teatr „Figliki”	202
6. Podsumowanie	203
Rozdział III. Występy gościnne	205
1. Ogólna charakterystyka	205
2. Przedstawienia dramatyczne	215
Aktorzy indywidualni	215
Zespoły	217
3. Przedstawienia muzyczne – opera, operetka	222
Soliści	222
Zespoły	224
4. Kabaret	227
5. Podsumowanie	228
Rozdział IV. Przedstawienia okolicznościowe	229
1. Przedstawienia dla dzieci i młodzieży	230
2. Inne spektakle okolicznościowe	233
3. Podsumowanie	235
Zakończenie	237
Aneks I – Repertuary	239
Aneks II – Zespoły	263
Aneks III – Kalendarium ważniejszych występów gościnnych	283
Bibliografia	289
Spis ilustracji	301

Wstęp

Książka ukazuje obraz polskiego życia teatralnego w Kijowie w latach 1905–1918. Autor, w rozprawie doktorskiej, zbadał formy aktywności teatralnej Polaków na tym terenie w latach 1919–1938¹. Tym razem sięga do lat wcześniejszych, kiedy, po wielu latach milczenia, na nowo rodził się w mieście stały polski teatr, a następnie zaczęły się rozwijać coraz bardziej różnorodne formy aktywności teatralnej Polaków. Należy podkreślić, że polskie tradycje teatralne w Kijowie sięgają znacznie dalej, poza rok 1905. Pierwsze ślady amatorskich przedstawień granych w języku polskim napotyka się tam już w wieku XVII. Ważną datę stanowił rok 1803, kiedy to założono w mieście pierwszy stały teatr polski. W 1806 roku jednemu z kolejnych antrepreneurów, Adamowi Malinowskiemu, udało się aż przez 10 lat (do roku 1816) przewodzić z sukcesami kijowskiej placówce. W roku 1856 z kolei wybudowano pierwszy murowany gmach teatralny, a dyrektor grającego w nim zespołu, Teofil Borkowski, dawał tygodniowo po dwa przedstawienia w języku polskim i ukraińskim.

Wydarzeniem, które przez lata stymulowało w Kijowie rozwój życia teatralnego, były tzw. „kontrakty”. Ten największy jarmark w mieście, którego tradycja sięga końca wieku XVIII, przyciągał od lutego do marca rzesze odwiedzających spoza Kijowa. Targowano się, bawiono, a dla przybyszów organizowano przedstawienia. W związku z tym, że wśród gości była zawsze bardzo liczna grupa Polaków, właśnie w tym czasie w sposób szczególny rozwijało się polskie życie teatralne. Przyjeżdżały zespoły gościnne, intensyfikowały działalność teatry stałe. Represje związane z wybuchem powstania styczniowego, doprowadziły jednak do likwidacji polskiego teatru w Kijowie i zakazu publicznych prezentacji w języku polskim. Tym sposobem społeczność polska przez ponad 40 kolejnych lat pozbawiona została możliwości rozwijania aktywności teatralnej. Zamilkły stałe teatry, sporadycznie tylko odbywały się występy gościnne.

Zmiany zaszły pod koniec 1905 roku. Wydarzenia rewolucyjne w Rosji zmusiły władze carskie do liberalizacji polityki kulturalnej względem Polaków. Manifest konstytucyjny cara, z 30 października 1905 roku (17 października według starego porządku), zawierał gwarancję respektowania wolności obywatelskich, w tym swobody sumienia i słowa, zebrań, zakładania związków i stowarzyszeń, a także realizacji przedstawień teatralnych i zakładania stałych teatrów. Dla kolonii polskiej nastał wtedy czas radykalnych zmian. W mieście przebywało wówczas blisko 36 tysięcy Polaków, co stanowiło 14 procent całej populacji. Większość z tych osób to byli ludzie wykształceni. Znaczna ich część to przedstawiciele inteligencji technicznej i kadry urzędniczej, którzy wyemigrowa-

¹ Praca ta została opublikowana: P. Horbatowski, *W szponach polityki. Polskie życie teatralne w Kijowie 1919–1939*, Warszawa 1999.

li z kraju w połowie XIX wieku. W związku z restrykcjami, jakie spotykały te grupy na terenach zaboru rosyjskiego, Kijów otwierał dla nich większe perspektywy na znalezienie pracy adekwatnej do wykształcenia. Wśród emigrantów znajdowała się także liczna rzesza wykwalifikowanych robotników. Sporą grupę stanowili też ziemianie, głównie młode pokolenie posiadaczy majątków ziemskich na terenach Ukrainy. Polacy charakteryzowali się dużym poczuciem świadomości narodowej, a także przedsiębiorczością i talentami organizacyjnymi. Po osiedleniu w Kijowie wielu z nich świetnie prosperowało, zaliczając się do finansowej i towarzyskiej elity miasta. Na głównych kijowskich ulicach łatwo można było wówczas zauważyć polskie sklepy, zakłady usługowe, firmy. Aktywnie działali polscy prawnicy czy lekarze. Liberalizacja ustaw dotyczących życia kulturalnego pozwoliła z kolei otwierać coraz to nowe polskie instytucje kulturalne.

Proces taki odbywał się wówczas na całym terytorium rosyjskiego imperium. Domy Polskie, Kluby Polskie, filie Polskiego Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Polskiego Towarzystwa „Oświata” itp., zakładane były w większych skupiskach polskich, jak Kijów, Petersburg czy Moskwa, ale też w małych miasteczkach, na dalekiej rosyjskiej prowincji, gdzie tylko pojawiała się jakaś grupka Polaków. Warto zaznaczyć, że zapał Polaków do korzystania z liberalizacji i rozwijania form życia kulturalnego w bardzo wielu ośrodkach niezwykle szybko się wypalił.

Kijów stanowił w tym gronie chlubny wyjątek, będąc aż do roku 1918 jednym z najważniejszych i najprężniejszych centrów polskiego życia kulturalnego na emigracji. W tamtejszym „Sokole” niemal każdego miesiąca otwierana była jakaś nowa sekcja. Stowarzyszenie edukacyjne „Oświata”, pomimo oficjalnego zakazu nauczania w języku polskim w szkołach, prowadziło na wpół legalną działalność, mającą służyć propagowaniu polskości wśród młodzieży. Animatorem życia artystycznego stało się Kijowskie Polskie Towarzystwo Miłośników Sztuki. Położony w samym sercu Kijowa klub „Ogniwo” stanowił kolejne ważne i aktywne centrum polskiego życia kulturalno-oświatowo-artystycznego. W mieście funkcjonowała znana polska drukarnia Władysława Idzikowskiego, kilka księgarni, czytelnia i wypożyczalnia, salon artystyczny, z roku na rok wydawano też coraz więcej tytułów polskich gazet i czasopism, z „Dziennikiem Kijowskim” na czele.

Procesom tym towarzyszył stały wzrost liczby zamieszkujących Kijów Polaków. W roku 1910 grupa ta liczyła już około 45 tysięcy mieszkańców. W chwili wybuchu I wojny światowej liczba Polaków wzrosła do 60 tysięcy, zaś po przybyciu ogromnej fali politycznych wysiedleńców z terenów zaboru rosyjskiego, legitymujących się paszportem austriackim, przekroczyła nawet 100 tysięcy osób.

Przez cały czas rozwijała się również działalność teatralna. Ta jednak, po roku 1905, napotykała duże trudności organizacyjne. Po kilkudziesięciu latach przerwy niezwykle trudno było, w krótkim czasie, na nowo przywrócić działalność stałego zawodowego teatru. Niełatwo było też na nowo wyrobić w ludziach nawyk regularnego chodzenia na przedstawienia. Najtrudniejsze zaś okazało się zdobywanie środków na finansowanie zespołów. Pracy było mnóstwo, tymczasem chętnych do jej wykonywania niewielu. W pierwszych latach Polacy musieli się więc zadowolić występami stałych trup amatorskich, ewentualnie amatorsko-zawodowych.

Pomimo wszystko garstce pasjonatów udawało się konsekwentnie poszerzać ramy życia teatralnego. Rozwijał się stały teatr amatorski, do miasta zaczęły przyjeżdżać coraz to lepsze zespoły i indywidualni artyści na występy gościnne. Prawdziwy renesans polskiego teatru rozpoczął się z wybuchem I wojny światowej. Kolonia polska zawdzięczała go przede wszystkim zaistniałej sytuacji politycznej, w związku z którą w mieście znalazła się niezwykle liczna grupa bardzo dobrych, także wybitnych polskich artystów. Z całą pewnością nie pojawiliby się oni w Kijowie, gdyby wcześniej nie stworzono stabilnych podstaw dla działania polskiego teatru i gdyby nie została wykształcona teatralna publiczność.

W latach 1905–1918 w Kijowie spotyka się bardzo różnorodne przejawy aktywności teatralnej Polaków. Funkcjonowały trupy amatorskie i amatorsko zawodowe, stałe zawodowe teatry dramatyczne, sceny eksperymentalne, zespoły komediowo-farsowe, rewiowe i operetkowe, regularnie odbywały się imprezy gościnne, a obraz życia teatralnego uzupełniały przedstawienia okolicznościowe, realizowane przez liczne polskie towarzystwa i stowarzyszenia.

Celem niniejszej monografii było uwzględnienie możliwie jak najszerszego ich spektrum, zebranie informacji o wszelkiego typu zespołach (zawodowych i amatorskich), o widzach poszczególnych placówek teatralnych, jak również o salach, w których polskie spektakle były grane. Tego typu podejście do tematu wynikało głównie z faktu, że pomimo istniejących już opracowań całościowy obraz polskiego życia teatralnego w Kijowie wciąż nie jest znany. Pionierskie badania na tym terenie Jarosława Komorowskiego otwierały pole dla dalszych poszukiwań. Stosunkowo najmniej spenetrowane zostały przez badaczy zagadnienia dotyczące formowania się stałej polskiej sceny w latach 1905–1914. Pewne światło na sytuację polskiego teatru w Kijowie w tym czasie rzuciło opracowanie K. Duniec, zamieszczone w 4. tomie *Dziejów teatru polskiego*, pod redakcją T. Siverta². Wiele ważnych informacji zawiera cykl artykułów „Siedmioletnie Teatru Polskiego w Kijowie”, zamieszczonych w roku 1913 w gazecie „Bluszcz” przez jednego z organizatorów ówczesnego polskiego życia teatralnego w Kijowie, członka zarządu Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki, a także recenzenta teatralnego T.M. Staniszewskiego³. Większość innych prac zbywała jednak ten pierwszy, po długoletniej przerwie, etap polskiego życia teatralnego zdawkowymi uwagami, koncentrując się wyłącznie na działalności od roku 1912 Franciszka Rychłowskiego.

Tymczasem sam proces formowania się stałej, zawodowej sceny obfitował w szereg pasjonujących wręcz zjawisk, rzutujących następnie na sposób funkcjonowania w pełni już zawodowego zespołu. Choć poziom kijowskiego teatru odbiegał wtedy znacznie od czołowych czy nawet średnich prowincjonalnych scen krajowych, jednak i tu zdarzały się interesujące wydarzenia artystyczne i spektakle stojące na wysokim poziomie. Niezwykle ciekawie przedstawiała się też sprawa artystycznej i pozaartystycznej rywalizacji poszczególnych amatorskich zespołów i ich kierowników o palmę pierwszeństwa i dostęp do środków, które pozwoliłyby na przekształcenie się w stały zawodowy teatr. W tym

² Zob. K. Duniec, *Teatr Polski w Kijowie* [w:] *Teatr Polski w latach 1890–1918*, pod red. T. Siverta, t. IV, cz. II, Warszawa 1988.

³ Zob. T.M. Staniszewski, *Siedmioletnie Teatru Polskiego w Kijowie*, „Bluszcz” 1913, nr 24–27.

kontekście niemal wcale nie pisano o roli, jaką w formowaniu się stałej sceny w Kijowie odegrał Władysław Kindler i prowadzone przez niego zespoły. Omówienie wszystkich tych procesów z lat 1905–1914 znalazło się w pierwszym rozdziale.

Rozdział drugi poświęcono działalności stałych polskich teatrów w okresie I wojny światowej. Ze względu na znaczące zmiany, jakie zachodziły wówczas w życiu teatralnym, na ten temat ukazało się najwięcej naukowych opracowań, jak również wspomnień. Wśród tych pierwszych dominują aktorskie monografie, w tym dwie szczególnie istotne: Edwarda Krasińskiego (i jego prace poświęcone osobie Stefana Jaracza⁴) i Józefa Szczublewskiego (opisującego działalność artystyczną Juliusza Osterwy⁵), prezentujące bardzo szeroki kontekst artystycznej działalności teatralnej Polaków w Kijowie, a także obraz mechanizmów funkcjonowania w tym mieście polskiego życia teatralnego. Zbigniew Wilski z kolei, w monografiach poświęconych Stanisławie Wysockiej i kijowskiemu Teatrowi „Studia”⁶, daje równie szeroką, artystyczną perspektywę funkcjonowania sceny eksperymentalnej, poszukującej dróg reformy polskiego teatru. Spośród drukowanych wspomnień wiele cennych informacji o „Studiach” Wysockiej znajduje się w pracach Jarosława Iwaszkiewicza. Działalność teatru Franciszka Rychłowskiego, a także Nowego Teatru Polskiego pod kierownictwem Józefa Flacha przybliżają z kolei wspomnieniowe artykuły Władysława Günthera⁷ i Józefa Flacha⁸, a także jubileuszowe wydanie wspomnień aktorów teatru polskiego w Kijowie: *Wieniec jubileuszowy Franciszka Rychłowskiego*⁹. We wszystkich publikacjach uwaga koncentrowała się jednak głównie na latach 1916–1918, kiedy do Kijowa zawitała plejada aktorskich sław. Omówiona została poza tym jedynie działalność trzech czołowych scen dramatycznych.

Tematem trzeciego rozdziału są występy gościnne artystów polskich. Również w tym wypadku brak było wcześniejszych omówień tego zagadnienia, a wyrywkowe informacje spotkać można jedynie w monografiach aktorskich. Dotyczą one jednak tylko najwybitniejszych artystów i zespołów (K. Kamiński, M. Przybyłko-Potocka, M. Tarasiewicz, A. Zelwerowicz, W. Siemaszkowa, A. Szyfman i Teatr Polski, T. Pawlikowski i teatr lwowski itp.). Ambicją niniejszej książki było ukazanie mechanizmów, jakie rządziły organizacją takich imprez, przyczyn, dla których w różnych okresach przedstawienia gościnne stanowiły o sile polskiego życia teatralnego w Kijowie, a w innych przeżywały zdecydowany regres. W aneksie, w formie kalendarium znalazł się zaś wykaz wszystkich imprez, na których ślady udało się natrafić.

Ostatni rozdział książki poświęcono przedstawieniom okolicznościowym, zarówno amatorskim, jak i przygotowanym przez aktorów zawodowych. O tego typu przejawach polskiego życia teatralnego brak było jakichkolwiek informacji w dotychczasowych

⁴ Zob. E. Krasiński, *Stefan Jaracz*, Warszawa 1976; *Stefan Jaracz*, Warszawa 1983.

⁵ Zob. J. Szczublewski, *Żywot Osterwy*, Warszawa 1973.

⁶ Zob. Z. Wilski, *Stanisława Wysocka*, Warszawa 1965; *Wielka tragiczka*, Kraków 1982; *Z dziejów polskiego teatru w Kijowie* [w:] *O teatrze i dramacie. Studia – przyczynki – materiały. Studia i materiały do dziejów teatru polskiego*, pod red. S. Marcza-Oborskiego, Wrocław 1989, t. XX (32).

⁷ Zob. W. Günther, *Polski Teatr w Kijowie (Kartka z pamiętnika)*, „Pamiętnik Kijowski”, t. III, Londyn 1966.

⁸ Zob. J. Flach, *Teatr polski na emigracji*, „Nowa Reforma” 1918, nr 478, 482, 486, 490.

⁹ Zob. *Wieniec Jubileuszowy Franciszka Rychłowskiego*, Wilno 1928.

opracowaniach. Tymczasem bardzo liczne polskie instytucje kulturalno-oświatowe często decydowały się na organizację takich niezależnych, najczęściej jednorazowych, czasem także cyklicznych przedstawień.

Pewnym problemem przy opisie była kwestia różnicy uznawanych w Polsce i Rosji kalendarzy nowego i starego porządku. Większość odnalezionych materiałów odwoływała się do „kalendarza rosyjskiego” – starego porządku. W pracy konsekwentnie jednak podawano polskie daty – według kalendarza nowego porządku. Jedynie przy podawaniu ogólnej liczby premier w sezonie i kolejnych miesiącach autor zdecydował się uwzględnić „kalendarz rosyjski”, gdyż właśnie nim kierowali się ówcześni antreprenery, planując daty i częstotliwość występów. W Aneksie każda z zamieszczonych dat zawiera podwójną numerację: jako pierwszą – obowiązującą na terenie Polski, a w nawiasie – rosyjską, przestrzeganą w Kijowie.

Polski badacz zajmujący się działalnością polskiego teatru w Kijowie w niewielkim, niestety, stopniu liczyć może na pomoc w postaci opracowań ukraińskich. Jeśli polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1919–1938 budziło stosunkowo szerokie zainteresowanie tamtejszych teatrologów, bardziej znaczącym artystycznie okresem zajmują się już nieliczni. Najcenniejsze są prace naukowe niestrudzonego badacza polsko-ukraińskich związków teatralnych, znawcy historii ukraińskiego i polskiego teatru, wieloletniego rektora kijowskiej Akademii Teatralnej, dziś Uniwersytetu Teatralnego, Rostisława Piłypczuka. Ogromną ich zaletą jest fakt, że bazują na materiałach archiwalnych, kwerendzie prasowej i gruntownych studiach.

Zadawalająco przedstawia się stan źródeł archiwalnych. Wiele z nich znaleźć można w Polsce. Najcenniejsze materiały przechowywane są w Muzeum Teatralnym i Zbiorach Specjalnych Instytutu Sztuki PAN w Warszawie. W pierwszym znajdują się między innymi księgi administracyjne i gazowe teatru kierowanego przez Franciszka Rychłowskiego w latach 1912–1918, jak również pamiątkowe albumy, zawierające wycinki prasowych recenzji, programy, okolicznościowe, szarfy i dyplomy wręczane aktorom podczas jubileuszów, a także afisze w języku polskim i rosyjskim. Dwujęzyczność wynika z carskiego przepisu, który nakładał na dyrektorów obowiązek drukowania afiszy i programów zarówno po polsku, jak i rosyjsku. Część z dokumentów zachowała się tylko w wersji jednojęzycznej. Muzeum posiada także, w kolekcjach związanych z poszczególnymi, występującymi w Kijowie artystami, zdjęcia oraz korespondencję. Cennym dokumentem jest oceniany w Kijowie egzemplarz *Warszawianki* wystawionej na deskach stałego teatru Franciszka Rychłowskiego.

W zbiorach Instytutu Sztuki PAN na pierwsze miejsce wysunąć trzeba materiały pozostawione przez Stanisława Kwaskowskiego. Obejmują one dwa maszynopisy, z których jeden stanowią, częściowo publikowane w „Pamiętniku Teatralnym”, wspomnienia tego artysty, zatytułowane *Gawędy prowincjonalnego aktora*. Zawierają one szereg interesujących informacji, faktów, ale też anegdot i ciekawostek dotyczących otoczki polskiego życia teatralnego w Kijowie. Drugi maszynopis to zrekonstruowane i spisane przez Kwaskowskiego dzieje polskiego teatru w Kijowie od roku 1800 do roku 1919. Nieopublikowana praca, oparta głównie na prasie i własnych doświadczeniach, razi pewną chaotycznością, niepodważalną jej zaletą jest jednak wnikliwe przywołanie bardzo wielu

różnorodnych faktów z polskiego życia teatralnego, w tym także poczynañ zespołów amatorskich i występów gościnnych.

W Zbiorach Specjalnych Instytutu Sztuki znajdują się również materiały pozostawione przez Janusza Strachockiego. Wielką wartość przedstawiają, częściowo opublikowane w „Pamiętniku Teatralnym”, wspomnienia tego aktora z okresu kijowskiego. Rękopis to kilka szkolnych zeszytów, przy czym kolejne kryją różne, poprawiane, rozbudowywane bądź skracane, wersje wspomnień. Materiały po Januszu Strachockim zawierają również bogaty zestaw zdjęć z przedstawień, głównie Teatru „Studia”, a także afisze teatralne. Bogaty zbiór afiszy, opatrzonych dość skromnymi rękopiśmiennymi wspomnieniami, zawierają także materiały po Zygmuncie Wilczkowskim: *Kartki z życia i rozwoju Teatru Polskiego w Kijowie 1905–1922, zebrał Zygmunt Wilczkowski*. Kilka ciekawych fotografii dotyczących okresu kijowskiego zawiera też, zlokalizowana w tym samym archiwum, kolekcja Stanisława Marcza-Oborskiego.

Poza wyżej wymienionymi, autor korzystał też ze zbiorów warszawskiego Archiwum Akt Nowych i krakowskiej Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk. Znalezione tam materiały stanowiły cenne uzupełnienie wiedzy o sytuacji politycznej i społecznej kolonii polskiej w Kijowie. Akta Leona Wasilewskiego znajdujące się w Archiwum Akt Nowych zawierają między innymi informacje o stanie szkolnictwa i polskich organizacjach społeczno-kulturalnych na Ukrainie. Inna kolekcja, dotycząca działalności organizacji polskich na terenie Rosji w latach I wojny światowej, zawiera dokumenty poświęcone Ukrainie, w tym Kijowowi. Materiały na temat funkcjonowania Rady Głównej Opiekuńczej w Warszawie, a także Biura Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie ukazują z kolei mechanizmy ewakuacji Polaków z terenów Królestwa Polskiego w czasie I wojny światowej, a następnie repatriacji po roku 1918. Krakowska Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk posiada natomiast wspomnienia wydawcy „Dziennika Kijowskiego” i aktywnego uczestnika licznych polskich kijowskich stowarzyszeń, Władysława Bartoszewskiego.

W archiwach ukraińskich badacz musi się liczyć ze sporym rozproszeniem materiałów źródłowych. Jest ich zdecydowanie mniej niż tych, jakie udało się odnaleźć przy okazji badań nad polskim życiem teatralnym w Kijowie po rewolucji. Najciekawsze zbiory znajdują się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie oraz Państwowym Archiwum Obwodu Kijowskiego. Większość materiałów znajduje się w liczących setki tomów zbiorach Kijowskiego Gubernatora, Kijowskiego, Podolskiego i Wołyńskiego Generał Gubernatora, Kijowskiej Policji i Tajnych Służb, a także Urzędu Cenzury. Odnalezienie ich nie jest proste, gdyż tylko sporadycznie zebrane są w oddzielne teczki i opisane jako „teatr polski”. Często, przeglądając bardzo różne materiały, niezwiązane z teatrem czy sztuką, można natrafić także na pojedyncze dokumenty dotyczące polskiego życia teatralnego.

Najwięcej źródeł, odnalezionych w obu archiwach, dotyczy występów gościnnych. Poza nimi bezcennym wręcz źródłem informacji okazały się materiały ilustrujące inwigilację polskich instytucji społecznych, kulturalnych i artystycznych w Kijowie, w tym teatrów, przez policję i tajne służby. Szkoda tylko, że zbiór nie jest kompletny i nie dotyczy

całego okresu 1905–1918. Pozwala jednak zorientować się w politycznych ograniczeniach, w jakich funkcjonowało polskie życie teatralne. Są poza tym informacje o próbach realizacji przez Polaków rozmaitych spektakli konspiracyjnych. Z policyjnych raportów można się również dowiedzieć o nastrojach panujących wśród społeczności polskiej oraz wzajemnych relacjach, współpracy i antagonizmach pomiędzy różnymi towarzystwami, w tym takimi, które patronowały rozwojowi życia teatralnego.

Inny ważny, znów niestety niekompletny zbiór, stanowią materiały kijowskiej cenzury. Zawierają one przede wszystkim listy polskich książek dopuszczonych do druku w kolejnych latach, w tym tekstów dramatycznych. Znajdują się tam też rękopiśmienne notatki cenzorskie, uzasadniające przyczyny niedopuszczenia do prezentacji niektórych sztuk, jakie znalazły się w propozycjach repertuarowych polskich zespołów.

Drugie z przywoływanych tu archiwów, Państwowe Archiwum Obwodu Kijowskiego, posiada również materiały zgromadzone przez ówczesny Miejski Wydział Architektury i Komisję Budowlaną. Dotyczą one próśb Stanisławy Wysockiej o zgodę na lokalizację Teatru „Studia”. Dzięki nim możemy się zorientować, w jakich punktach Kijowa artystka zamierzała otworzyć swój teatr, ale nie otrzymała zgody architektów. Ogromną wartość przedstawiają, w tym samym zbiorze, plany sali teatralnej i widowni, a także pozostałych pomieszczeń lokalu przy ulicy Krugło-Uniwersyteckiej, w którym artystka ostatecznie otrzymała pozwolenie na prowadzenie działalności artystycznej. Warto podkreślić, że dzięki tym dokumentom możemy precyzyjnie ustalić, w którym z zachowanych do dziś budynków mieścił się Teatr „Studia”.

Dwa kolejne kijowskie archiwa, Centralne Państwowe Archiwum – Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy oraz Państwowe Archiwum – Muzeum Sztuk Teatralnych, Filmowych i Muzycznych Ukrainy posiadają pojedyncze afisze, a także zdjęcia, plany i opisy budynków teatralnych wynajmowanych przez polskie zespoły. Spośród innych kijowskich zbiorów archiwalnych, w Archiwum Instytutu Sztuki, Folkloru i Etnologii Ukraińskiej Akademii Nauk oraz Państwowym Archiwum Miasta Kijowa znaleziono materiały o funkcjonowaniu polskich instytucji kulturalnych, społecznych i oświatowych w Kijowie, będących organizatorami różnych, okolicznościowych przedstawień, a także dokumenty o życiu teatralnym zespołów innych narodowości. W książce wykorzystano poza tym materiały (zdjęcia, afisze, listy itp.) z prywatnych zbiorów reżysera Fiodora Niroda, aktorki Hanny Sadowskiej-Szalobryt i historyka Leonida Lubimskiego. Wszystkie one zostały przekazane autorowi jeszcze w trakcie pisania dysertacji doktorskiej, w latach 1992–1994.

Niezwykle istotnym źródłem informacji była też prasa, wydawana w języku polskim, rosyjskim i ukraińskim zarówno w Kijowie, innych miastach carskiego imperium, jak i na terenie kraju. W sumie przejranych zostało kilkadziesiąt tytułów, przy czym roczniki 1917–1918 mają bardzo wiele braków. Najwięcej faktów o życiu teatralnym przynosiła, co oczywiste, prasa polska w Kijowie. W sumie wydawanych było ponad 20 tytułów: dzienniki, tygodniki, miesięczniki oraz czasopisma środowiskowe, branżowe i specjalistyczne. Poszczególne pisma reprezentowały bardzo różne środowiska społeczne i opcje polityczne – od konserwatywnego „Dziennika Kijowskiego” po najbardziej demokratyczny „Goniec Kijowski”. Jedynie kilka tytułów było w stanie utrzymać się

na rynku przez dłuższy czas. W latach 1906–1918 wydawano „Dziennik Kijowski”. Egzystencja pozostałych tytułów była już jednak znacznie krótsza, niekiedy zaledwie kilkumiesięczna. Przez okres 2–4 lat udawało się wydawać między innymi: „Kłosy Ukraińskie”, „Przedświt”, „Kresy” czy „Przegląd Krajowy”. Ruch wydawniczy i liczba nowych czasopism zdecydowanie wzrosła po roku 1914.

Najwięcej periodyków, szczególnie rosyjsko- i ukraińskojęzycznych, udało się odnaleźć w Bibliotece Narodowej im. Wernackiego w Kijowie, a także tamtejszej Centralnej Bibliotece Parlamentarnej oraz Bibliotece Uniwersytetu Kijowskiego. Polskojęzyczne tytuły, także te wydawane w Kijowie, i pojedyncze rosyjskojęzyczne dostępne są również w Polsce, w tym najwięcej w krakowskiej Bibliotece Jagiellońskiej i warszawskich: Bibliotece Narodowej i Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Bardzo ważny, gdyż zawierający regularne informacje o polskim życiu teatralnym, „Dziennik Kijowski” udało się odnaleźć w bibliotekach polskich i ukraińskich. Pozwoliło to dysponować kompletnymi rocznikami tej gazety, z wyjątkiem lat 1917–1918. W miarę kompletne są też roczniki „Kijewskiej Mysli”, „Posledniej Nowosti” i „Rady”, dzienników rosyjskich i ukraińskich, zawierających również informacje o polskim teatrze. Znacznie gorzej przedstawia się, niestety, kwestia czasopism teatralnych wydawanych w latach 1905–1918 w Kijowie. Wiele z nich zaginęło. Ocalone roczniki zawierają liczne braki.

Do powstania monografii przyczyniło się również wiele niezwykle życzliwych i pomocnych osób. Ze strony ukraińskiej słowa wielkiej wdzięczności należą się w pierwszym rzędzie profesorowi Rostisławowi Piłypczukowi. Poza bezcenną pomocą merytoryczną stworzył też możliwość publikowania artykułów o polskim życiu teatralnym w Kijowie. Służył ogromną pomocą organizacyjną. Podziękowania należą się również profesorowi Bohdanowi Kozakowi, dyrektorowi Katedry Teatru Uniwersytetu Lwowskiego, oraz pani Annie Lemieszczenko, doktorantce profesora Piłypczuka, za podzielenie się rezultatami swych badań dotyczących polskiego teatru w Kijowie. Cenną pomoc naukową i organizacyjną okazali poza tym przedstawiciele Stowarzyszenia Uczonych Polskich Ukrainy. W sposób szczególny chciałbym podziękować prezesowi tego Stowarzyszenia, profesorowi Henrykowi Strońskiemu, i sekretarzowi, dr Lidii Kościuk. Wiele ważnych informacji autor uzyskał też od pracowników naukowych Uniwersytetu Teatralnego w Kijowie, w tym Anny Wesołowskiej i Natalii Jermakowej. W sposób szczególny za wszelką pomoc i przyjaźń podziękować chciałbym też profesorowi Ukraińskiej Akademii Nauk, Witalijemu Prokopience i jego rodzinie.

W kraju bezcenną merytoryczną pomoc i wiele kluczowych uwag dotyczących koncepcji i ostatecznego kształtu książki autor uzyskał od profesora Jana Michalika. Podziękowania chciałbym złożyć również na ręce profesora Edwarda Krasieńskiego, który zainspirował mnie do zajęcia się badaniami polskiego życia teatralnego w Kijowie, a następnie służył pomocą merytoryczną i śledził kolejne etapy mej kijowskiej przygody teatralnej. Niniejsza książka nie mogłaby też powstać bez wielkiego wsparcia ze strony profesora Władysława Miodunki, który od samego początku mej pracy naukowo-dydaktycznej na Uniwersytecie Jagiellońskim skutecznie motywował mnie i pomagał w realizacji kolejnych etapów badań. Równie wiele troski i serdeczności, połączonej z dopingowaniem do wytężonej pracy badawczej, doznałem ze strony nieżyjącego już profesora Bolesła-

wa Klimaszewskiego. Cenne zdjęcia znalazły się w książce dzięki przychylności dyrekcji i pracowników Muzeum Teatralnego i Instytutu Sztuki PAN w Warszawie. Pani Profesor Barbara Osterloff podzieliła się bardzo interesującymi informacjami dotyczącymi Aleksandra Zelwerowicza i polskiego środowiska artystycznego w Worzelu (koło Kijowa). Gorąco chciałbym podziękować także doktorowi Markowi Białokurowi z Uniwersytetu Opolskiego oraz doktor Alle Witwickiej, doktorantce Uniwersytetu Wrocławskiego za cenne informacje o prasie polskiej wydawanej w Kijowie. Rodzinie dziękuję za cierpliwość i wyrozumiałość.

Przy cytowaniu wszystkich materiałów źródłowych zachowano ortografię i interpunkcję oryginałów.